

Zoeken naar zingeving

Zaalteksten in groot formaat letter

Als je je eens zult kunnen verplaatsen in het gemoed van iemand, die zóó citroenen heeft kunnen zien en ons vertolken, dan zal je van kunst genieten omdat je er uit voelt, dat er ten spijt van alles iets in de wereld is, waar wij telkens weer naar zoeken en telkens weer ontzag voor moeten hebben.
– Helene Kröller-Müller, maart 1909

Zoeken naar zingeving is van alle tijden. Als Helene Kröller-Müller (1869-1939) op haar vijftiende kennismaakt met literatuur van Duitse filosofen en schrijvers als Lessing, Goethe en Schiller, die het zelf nadenken bepleiten, leidt dit bij haar tot twijfels over het geloof. Het is de start van een zoektocht naar andere vormen van spiritualiteit en zingeving in haar leven. Helene is hierin niet alleen. Vanaf de late negentiende eeuw is er een grote opleving van talloze spirituele stromingen, waaronder het occultisme, spiritisme en spinozisme.

KUNST ALS SPIRITUELE ERVARING

Als Helene in 1905 kennismaakt met de charismatische kunstpedagoog H.P. Bremmer leert ze dat kunst een spirituele ervaring kan geven. Bremmer had als jongeman gebroken met de kerk en vond in het spinozisme – gebaseerd op de ideeën van de Nederlandse filosoof Spinoza – via kunst de sleutel tot de wereld van de ziel. De kern van Spinoza's leer, het zoeken van God in al het aardse, sloot naadloos aan bij zijn behoefte aan

een nieuwe, de bestaande godsdiensten overstijgende, spiritualiteit. Deze zoektocht naar het hogere, naar het Absolute, is een van de belangrijkste fundamenten waarop de collectie van Helene Kröller-Müller is gebouwd.

CENTRUM VOOR GEESTELIJK LEVEN

In haar museum, dat in 1938 opent als een 'centrum voor geestelijk leven' in de rust van de natuur, toont Helene de ontwikkeling van de moderne kunst van het realisme vanaf 1860 tot de meest abstracte kunst uit haar eigen tijd. Ze heeft de grootste bewondering voor die kunstenaars wiens ziel 'te sterk sprekend in hen was' door hun hang naar filosofie en spiritualiteit. Deze kunstenaars staan in *Zoeken naar zingeving* centraal. Na haar overlijden hebben de opeenvolgende directeuren van het museum in diezelfde lijn vele kunstwerken voor de collectie verworven. Voorbeelden hiervan zijn ook in de tentoonstelling te zien.

OGEN VAN NU

Wat gebeurt er als we naar deze kunst kijken met de ogen van nu? Filosoof en schrijver Désanne van Brederode geeft bij zeven werken in de tentoonstelling via gesprekken tussen twee mensen verschillende invalshoeken om kunst te ervaren. Ze ging er ook over in gesprek met haar buurmeisjes. In de familietour nemen zij je mee in hun ontdekkingen en observaties. Beide tours zijn te beluisteren met de podcatcher of via de app.

In het kleine doorloopkamertje er achter hangt mijn vrome kunst, een Italiansche Madonna, het nieuwe werk van frère Angèle, een teekening van Saenredam etc.

– Helene Kröller-Müller, januari 1913

In Museum Kröller, voorloper van het Kröller-Müller Museum dat in 1913 aan het Lange Voorhout in Den Haag opent, maakt Helene naast haar groeiende collectie moderne kunst, ruimte voor werk van oude meesters. Ze plaatst de werken in een klein kamertje waar ze religieuze voorstellingen met het verstilde kerkinterieur van de zeventiende-eeuwse kunstenaar Pieter Saenredam combineert. Het moet het gevoel hebben gegeven dat je een kleine kapel binnenkwam.

De aanwezigheid van oude kunst in een moderne collectie is volgens Helenes leermeester Bremmer noodzakelijk om te tonen dat kunst die een spirituele ervaring kan geven altijd heeft bestaan. Vooral kunst uit de renaissance is Helene lief. Helaas zijn de Italiaanse schilderijen zelfs voor de Kröllers onbetaalbaar en kopen ze vooral werk op papier. Haar persoonlijke favoriet, een prent van een van de belangrijkste Italiaanse renaissancekunstenaars Andrea Mantegna, hangt boven haar schrijftafel. Dankzij de schoonheid van deze werken ervaart Helene de innerlijke stilte die ze in het dagelijks leven mist.

Toegeschreven aan Pseudo Pier Francesco Fiorentino

Dit schilderij met het hoofd van een vrouw koopt Helene in 1912 in Keulen. In een brief aan haar vertrouweling Sam van Deventer schrijft ze dat het schilderij als een 'feestwijding' op een van de stoelen staat wanneer het bij haar wordt afgeleverd. Aan de voorstelling is niet te zien wie de vrouw is en Helene geeft er haar eigen invulling aan. Op dat moment is ze *La Divina Commedia* (De goddelijke komedie) van de Italiaanse dichter Dante Alighieri aan het lezen, waarin hij een denkbeeldige reis beschrijft door de drie rijken van het hiernamaals. De vrouw doet haar denken aan Beatrice, Dante's muze en in de *Commedia* zijn gids in het paradijs. Net als Beatrice is de vrouw op het schilderij heel toegankelijk, zo schrijft Helene. Het voelt alsof ze er een 'vertrouwde vriendin' bij heeft gekregen, een vriendin die ze in het echte leven moeilijk vinden kon.

Ossip Zadkine

Bram Hammacher, directeur van het Kröller-Müller Museum tussen 1947 en 1963, koopt *Rebecca* in 1952 in Parijs bij een bezoek aan de Joodse kunstenaar Ossip Zadkine. De sculptuur krijgt een vaste plek in de in 1953 gerealiseerde beeldenzaal. Hammacher besluit tot een nieuwe koers door beeldhouwkunst te gaan verzamelen, maar blijft, in navolging van Helene Kröller-Müller, kunst selecteren met een spirituele of filosofische inslag. Zelf zag hij kunst als uiting van een levensvisie.

De kruikdragende Rebecca is een Bijbels figuur uit het Oude Testament. De kruik verwijst naar het moment dat Rebecca bij een waterput aankomt. Daar ontmoet ze de knecht van Abraham, die naar Nachor is gestuurd om een geschikte vrouw voor zijn zoon Isaak te vinden. De knecht stelt haar op de proef door om water te vragen. Als zij ook al zijn kamelen water geeft, is hij overtuigd van haar goedheid. Rebecca trouwt met Isaak.

Vincent van Gogh

Olijfgaard maakt Vincent van Gogh in het Zuid-Franse Saint-Rémy nadat hij zich heeft laten opnemen in de kliniek Saint-Paul-de-Mausole. Als zijn gezondheid het toelaat, trekt hij erop uit om in de omgeving te schilderen. Het werk maakt deel uit van een serie van vijftien schilderijen van olijfgaarden, waarin hij de troostgevende gevoelens van eeuwigheid en verbondenheid die hij daar ervaart in de natuur, wil uitdrukken. In bomen schuilt voor Van Gogh 'expressie en als 't ware een ziel'. Daarnaast vereenzelvigd Van Gogh, zoon van een predikant, olijfbomen met Getsemane. In deze hof aan de voet van de Olijfberg wordt Jezus de dag voor zijn kruisiging overweldigd door verdriet en angst, maar aanvaardt hij er ook zijn lot. De olijfboom, die kan gedijen onder hoge temperaturen, droogte en wind, symboliseert volgens Van Gogh het doorstaan van tegenslag in het leven.

Maurice Denis

De Franse kunstenaar Maurice Denis is rond 1890 een van de oprichters van de kunstenaarsgroep Les Nabis (Hebreeuws voor 'de profeten'). Deze groep jonge kunstenaars zoekt naar 'schoonheid buiten de zichtbare werkelijkheid'. Religie en spiritualiteit spelen een belangrijke rol in hun schilderijen. Ze proberen deze te vatten in een moderne neo-impressionistische schilderstijl. *Mystère catholique* lijkt op het eerste gezicht een traditionele annunciatie, het moment dat de engel Gabriël aan Maria verschijnt om haar te vertellen dat ze een zoon zal krijgen. De vervanging van Gabriël door een diaken en koorknapen in eigentijdse kleding, het uitzicht door het raam op het Franse platteland en vooral het gebruik van de pointillistische techniek (gestippelde verftoetsen) en felle kleurcontrasten plaatsen het werk in Denis' eigen tijd.

Charley Toorop

Charley Toorop groeit als dochter van de kunstenaar Jan Toorop en tekenares Annie Hall op in een familie waarin de kunsten en het katholieke geloof het dagelijkse leven beheersen. Via Piet Mondriaan komt ze in aanraking met theosofische en antroposofische ideeën in de kunst, waarbij kleuren en vormen het niet-zichtbare in mens en natuur uitdrukken. Zo krijgt *Vuurtoren bij avond* door de kleuren blauwgrijs en gloeiend rood en de golvende vormen een mystieke lading. Toorop kiest niet zoals Mondriaan voor de abstractie, maar voor het realisme, vanuit de behoefte 'het leven zijn volle gestalte te geven', omdat 'God in iedere stof te zien is'. Na twee beroertes, respectievelijk in 1946 en 1947, reflecteert ze in haar werk op de eindigheid van het leven. *Schedels en bladeren* is een vanitas, een genre in de kunst waar een verzameling objecten symbool staat voor de onontkoombaarheid van de dood.

Odilon Redon

In *Le Sacré Coeur (Le Boudha)* brengt Odilon Redon twee spirituele leiders, Jezus en Boeddha, samen tot één figuur. Redon ziet een belangrijke taak voor de kunst om religies te verenigen, al weerspreekt hij dat hij een 'spiritist' is die gelooft dat na de dood de geest verder leeft. Zijn inspiratie is het boek *Les grands initiés* (1889), waarin de Franse filosoof Edouard Schuré de overeenkomsten tussen de godsdiensten onderzoekt. Schuré vindt deze in de opvatting dat de ziel onsterfelijk is, dat de geest boven het lichaam staat en dat de mens in staat is tot spirituele groei. Zo wordt de primitieve jager in *L'apparition* geïnspireerd door de verschijning van het hogere om boven het aardse uit te stijgen. *Le temps* toont het precaire evenwicht tussen leven en dood. Het leven, in de vorm van een zandloper, moet zo nu dan omgedraaid worden om te voorkomen dat de Dood uit de duisternis tevoorschijn komt.

Piet Mondriaan

Piet Mondriaans interesse voor theosofie is cruciaal voor de ontwikkeling van zijn werk. Volgens deze religieuze filosofie ligt aan de waarneembare, chaotische wereld een goddelijke of universele orde ten grondslag waarin de relatie tussen de mens en de kosmos, tussen het aardse en het hogere, het materiële en het spirituele volmaakt in harmonie is. Aanvankelijk zoekt Mondriaan naar vergeestelijking in zijn landschappen. Maar gaandeweg raakt hij ervan overtuigd dat abstracte kunst, door het samenspel van ritme en verhoudingen van lijnen, kleuren en vormen, een spirituele ervaring kan geven. Zijn doel is het natuurlijke te deconstrueren en het volgens de geest te reconstrueren om 'de schoonheid van het leven visueel, tastbaar en ervaarbaar maken'. Op 3 oktober 1915 koopt Bremmer voor Helene *Compositie 10 in zwart wit*. In het aankoopboek krijgt het werk de titel *Kerststemming*. Uit een brief aan Bremmer blijkt dat de kunstenaar zich kon vinden in deze interpretatie.

William Degouve de Nuncques

De Belgische kunstenaar William Degouve de Nuncques roept in zijn schilderijen en pastels een geheimzinnige en onwerkelijke sfeer op. Veel van zijn werken zijn verstilde, melancholische winterse landschappen of nachtelijke, sprookjesachtige werelden. Soms zijn die bewoond door dieren of wezens, zoals de engelen in *Les anges de la nuit*. Uitzonderlijk is het schilderij waarin Maria, de moeder van Jezus, centraal staat. Het gaat Degouve, die volgens zijn biografen niet religieus was, niet om een letterlijke voorstelling van de madonna, maar om het verbeelden van een gevoel. Volgens Bremmer symboliseert Maria 'een troostrijk zich opleven van alle misère en ellende op de wereld'. Los van de Bijbelse boodschap kan het werk dan ook van betekenis zijn voor niet-gelovigen door de emoties die in het tafereel centraal staan.

George Minne

Door zijn belangstelling voor mystiek komt de beeldhouwer en grafisch kunstenaar George Minne in contact met symbolistische dichters en schrijvers. Zij geven hem opdrachten om illustraties te maken bij hun poëzie, waar hij voor zijn sculptuur motieven uit haalt. De inspiratie voor *Biddende non* is het gedicht 'Oraison' (Gebed) van Maurice Maeterlinck uit 1889. Er bestaan meerdere versies van dit beeld met verschillende titels, waaronder *Treurende vrouw* en *Devotie*. Minnes doel is om een mentale toestand te verbeelden en niet om een portret te maken van een non. Ook van *De geknielde van de fontein* bestaan meerdere versies, waarvan het museum een gipsen en bronzen versie bezit. Het gebogen hoofd en de voor de borst gevouwen armen geven het beeld een devoot karakter. De in 1905 door Henry Van de Velde ontworpen fontein in het Folkwang Museum in Essen bestaat uit vijf knielende jongensfiguren. Deze groep met de titel *Knielenden aan een bron* is Minnes bekendste werk.

Jean Arp

Met dit werk bevraagt Jean Arp de oorsprong van de mens en het leven. *Torse préadamite* is een verwijzing naar de eerste Bijbelkritiek geschreven door Isaac La Peyrère in 1655. In de zeventiende eeuw begon men, mede door de opkomst van de exacte wetenschappen, de Bijbel te toetsen. Door ver teruggaande tijdrekeningen van de farao's, Chinezen en Azteken moest er al leven zijn vóór de in de Bijbel beschreven schepping. De mensen die voor Adam leefden noemde La Peyrère preadamieten. Gewoonlijk geeft Arp zijn werk een titel na voltooiing. Tijdens het maakproces heeft hij geen specifiek onderwerp voor ogen: 'Ik hoef alleen maar mijn handen te bewegen... De vormen die dan ontstaan bieden toegang tot mysteries en onthullen ons de fundamentele bronnen van het leven.' De gecreëerde organische vormen relateert hij aan groei, vergankelijkheid, evolutie en metamorfose, die de cyclus van het leven op aarde beheersen.

Nam June Paik

In *Zen for Film* kiest Nam June Paik, pionier van de videokunst, voor een medium dat normaal gesproken iets zichtbaar maakt: film. Maar Paik projecteert een lege film met als resultaat een rechthoek van kleurloos licht, die constant verandert door de ophoping op de filmstrook van krassen, stof en vuil. Het beeld is tegelijkertijd leeg en vol. Deze non-dualiteit, de visie dat alles één is, is belangrijk in zenmeditatie, waarin de geest leeg gemaakt wordt door bewust te zijn van de volheid ervan. Paik verbindt in dit werk de oosterse filosofie en spiritualiteit met westerse technologie en massamedia. In 1971 is *Zen for Film* getoond tijdens de Arnhemse kunstmanifestatie *Sonsbeek buiten de perken*, medegeorganiseerd door Rudi Oxenaar, directeur van het Kröller-Müller Museum van 1963 tot 1990.

Jan Toorop

Van 1890 tot 1898 richt de katholieke Jan Toorop zich op het symbolisme. In deze reactie op het realisme ligt de nadruk op het verbeelden van gevoelens, het onderbewuste en het onverklaarbare. Kenmerkend voor Toorops symbolistische werk is de stilistische invloed van zijn geboorteland Indonesië. Het lijnenspel doet denken aan batik stofontwerpen en sommige figuren aan wajangpoppen. 'Iemand die mij niet ziet in mijn Oosterse gedachtewereld en de bezwerende tekenen niet verstaat die ik in die kunst heb aangevoeld, kan mijn werk niet begrijpen.' Zijn tekeningen zitten vol betekenis en verwijzen vaak naar Bijbelse verhalen. Zo is *Les rôdeurs* een eigen versie van de zondeval. Op een begraafplaats ligt een jonge vrouw, symbool voor de maagdelijke onschuld. De sensualiteit, in de gedaante van agressieve mannen, belaagt haar. De naakte man linksonder die grijpt naar haar sjaal, is een verwijzing naar Michelangelo's *Schepping van Adam* in de Sixtijnse kapel.

China

Filosofenstenen zijn door de natuur gevormde stenen of stukken versteend hout. Door blootstelling aan water en wind hebben ze bijzondere vormen, kleuren en texturen gekregen. De stenen worden gepresenteerd zoals ze zijn gevonden. Alleen de onderzijde van de steen is vlak gemaakt om ze te kunnen plaatsen op een speciaal daarvoor gemaakt houten voetstuk. Het verzamelen van filosofenstenen begint in China tijdens de Song dynastie (960-1279) als Chinese geleerden de esthetische en spirituele kwaliteiten van deze stenen ontdekken. Aspecten die het individuele karakter van de steen bepalen zoals vorm, kleur, textuur en materiaal zijn leidend bij het kiezen van een steen. Eenmaal persoonlijk gekozen krijgt de steen een plek in de studieruimte waar deze dient als bron voor meditatie en inspiratie.

Shirazeh Houshiary

De maancyclus, waarop de islamitische kalender is gebaseerd, staat centraal in dit monumentale werk van de Iraanse kunstenaar Houshiary. De in goud geaccentueerde maansikkel van de wassende of nieuwe maan staat voor een nieuw begin, de komst van het licht na de duisternis. Het gebruik van dergelijke eeuwenoude symbolen is onderdeel van de islamitische traditie, omdat het verboden is om God of het Goddelijke te verbeelden. Houshiary kiest bewust voor universele vormen en symbolen, die ook in andere tradities zoals die van het oude Griekenland, het jodendom en het christendom voorkomen. De titel is een fragment uit een gedicht van de dertiende-eeuwse Perzische dichter en filosoof Jalal ad-Din Rumi. Rumi's poëzie vormt vaak het uitgangspunt voor Houshiary's werk: 'We prijzen allebei het leven'. Dit werk is in 1991 aangekocht door Evert van Straaten, directeur van 1990 tot 2012.

James Lee Byars

De Amerikaanse beeldhouwer en performancekunstenaar James Lee Byars haalt inspiratie uit de westerse en de oosterse wereld. *The Path of Luck* is een van de weinige kleine sculpturen van Byars in blauw Afrikaans graniet en is in 2018 verworven voor de collectie door Lisette Pelsers, directeur van 2012 tot 2023. Het blauw is in oost en west de kleur van het hemelse en het goddelijke. De bol is de oervorm bij uitstek, eeuwenoud symbool van oneindigheid en van perfectie en zuiverheid. Tegelijkertijd is het een moderne abstracte sculptuur: een geconcentreerde, tot de kern gereduceerde vorm. Precies over het midden is de tekst THE PATH OF LUCK gegraveerd. De woorden verwijzen naar het boeddhistische concept van het pad dat leidt naar geluk en geestelijke vrijheid.

Theo van Doesburg

Theo van Doesburgs inspiratie voor deze *Danseressen* is een Indiase sculptuur van een fluitspelende Krishna, een van de belangrijkste goden uit het hindoeïsme. Hij abstraheert het beeldje en laat het van twee kanten zien: van voren op het rechterpaneel en van achteren op het linkerpaneel. In zijn zoektocht naar een zuivere, harmonieuze kunst, waarin kleur en vorm symbool van het innerlijk zijn, is de Indiase kunst een van zijn inspiratiebronnen. Daarin worden kleuren en vormen niet gebruikt om de natuur na te bootsen, maar om een geestelijke gesteldheid uit te drukken. Juist door te abstraheren kan het kunstwerk volgens Van Doesburg 'meer dan ooit voorzien in een geestelijke behoefte'. Het is volgens hem de taak van de moderne schilderkunst om ons het universum, en zelfs God, te laten ervaren.